

Організація навчання в учительських семінаріях України (кінець XIX – початок XX століття)

У статті на основі архівних документів розкрито сутність і зміст організації навчання та їх аналіз в учительських семінаріях України; виявлено специфіку змісту навчання для народних учителів; зроблено висновок про відповідність організації навчання в учительських семінаріях України вимогам соціокультурного середовища на зламі XIX – XX століть.

В статье на основе архивных документов раскрыты суть и содержание организации обучения, а также их анализ в учительских семинариях Украины, выявлено специфику содержания обучения для народных учителей; сделано вывод о соответствии организации обучения в учительских семинариях Украины требованиям социокультурной среды на рубеже XIX – XX веков.

Natalya Andriychuk

The studying organization of teaching seminaries in Ukraine (the end of the 19th – the beginning of the 20th century).

The article exposes the essence and the content of the studying organization of teaching seminaries in Ukraine and its analysis on the basis of archived documents. The specific of folk teachers' studying content is revealed. The author makes the conclusion about the correspondence of the studying organization of teaching seminaries in Ukraine to the requirements of the social and cultural environment on the 19th – the 20th centuries.

Розвиток сучасної педагогічної науки не можливий без вивчення історії становлення освіти в Україні та розвитку навчальних закладів, що існували на території сучасної держави. Учительські семінарії, що почали своє існування наприкінці XIX століття, фактично були першими професійно-освітніми закладами, які готували учителів початкової школи для сільської місцевості. Метою учительської семінарії було виховати народного учителя, який би працював у сільській місцевості і не виявляв бажання до подальшого навчання. Такій меті була підпорядкована робота семінарії та організація навчання в ній.

Під організацією навчання в учительських семінаріях потрібно розуміти зовнішній бік організації навчального процесу, пов'язаний з кількістю учнів, часом і місцем навчання, а також із порядком його здійснення. Фактично, це конструкція навчального процесу, який визначається змістом навчання, методами, прийомами та засобами діяльності вчителів та учнів.

На кінець XIX – початок XX століття в Україні було створено систему початкової освіти, яка задовольняла потреби населення держави в елементарній писемності. Існувала й певна система підготовки кадрів для

народних шкіл України; кадрів, які поверталися до своїх міст, селищ та станів після навчання в учительських семінаріях і не вимагали особливого ставлення до себе як для людей освічених. Їх завданням було розповсюджувати грамотність серед селян і заохочувати дітей до навчання. Реалізація такої соціокультурної мети стояла перед учительськими семінаріями, що готували народних учителів.

Крім того, завданням учительських семінарій громадські діячі та провідні педагоги того часу вважали формування у майбутніх учителів початкових шкіл таких навичок, які б допомогли їм стати справжніми фахівцями своєї справи. Окрім, безперечно, релігійних знань молодий учитель мав володіти достатніми знаннями в різних галузях науки, щоб досить добре володіти своєю справою.

Курс навчання в учительських семінаріях тривав три роки і був занадто коротким для того, щоб надати семінаристам достатню загальноосвітню та спеціальну підготовку. Основним завданням учительських семінарій було релігійне виховання, що сприяло формуванню особистості народного учителя в душі покірності та відданості престолу та церкві. Так „Правилами для вступників у Коростишівську учительську семінарію і тих, хто навчається в ній”, опублікованими в 1882р., передбачалося дисциплінарне покарання аж до виключення з навчального закладу тих, хто нехтує виконанням релігійних обов’язків [7]. Однак учні часто порушували цей параграф, завдаючи чимало клопоту начальству. Зокрема, у звіті за 1876 р. директор цієї семінарії відзначав занепад релігійного почуття учнів, зауважуючи при цьому, що це привноситься здебільшого дітьми церковнослужителів [1]. У 1900 р., наприклад, за постановою педагогічної ради учительської семінарії чотирьом вихованцям було знижено оцінку з поведінки за ухиляння від богослужіння. Такі заходи покарання вживалися часто. Ще в 1875 р. було затверджено „Інструкцію учительським семінаріям Міністерства народної освіти”, де особлива увага приділялася вихованню майбутніх учителів у душі відданості престолу і церкві [6].

Серед предметів, які вивчалися коростишівськими семінаристами в 1878 – 1879 навчальному році були: російська мова, церковно-словянська мова, історія, арифметика, геометрія, вчення про богослужіння, катахізис, священна історія, вітчизняна історія, географія, природознавство, історія педагогіки та методика початкового навчання. Навчальні програми з усіх цих предметів складалися наставниками та викладачами семінарій. Викладач предмету „Закон Божий” складав програми з трьох предметів: з „Закону Божого”, з катахізису та з священної історії. Він також брав участь у складанні навчальної програми з предмету вітчизняної історії. Учительські семінарії забезпечувалися деякими педагогічними журналами та книжками: „Народна школа”, „Сімейні вечори”, збірник дитячих одноголосних пісень та танкових ігор, шкільна гімнастика, карта священної історії. Така література

допомагала викладачам у складанні навчальних програм з предметів, що вивчалися в семінарії [4].

Щодо священної історії, то цей предмет являв собою, фактично, вивчення Біблії, оскільки програму з цього предмету було розроблено таким чином, щоб охопити всі головні події, пов'язані зі Священним Писанням. Програма з вітчизняної історії включала в себе вивчення семінаристами головних фактів з історії розвитку держави, починаючи з Петра I й до Миколи I. Всі ці чотири предмети, а саме: богослов'я, катахізис, священна історія та вітчизняна історія викладалися семінаристам „в душі найвищого боголюбства та шанування духовного” [11].

Щодо суспільних наук, а саме географії, природознавства й математики, то ці предмети викладалися з першого по останній роки й охоплювали значний обсяг навчального матеріалу. Програма з географії була побудована таким чином, щоб дати майбутньому народному учителю загальне поняття про будову землі. В старших класах семінаристам викладався матеріал більш предметно, але за межі вивчення Росії та Європи навчальний матеріал не розповсюджувався. Цими частинами світу обмежувались уявлення семінаристів про географію. В цей же курс входили й елементарні поняття про астрономію: календар руху планет, руху Місяця й т.і.

Програма з природознавства складалася, як і всі решта програм, на весь термін навчання, тобто на три роки. В першому класі учням давалися лише елементарні поняття про землю, воду та рослини. В другому та третьому класі семінаристи вивчали такі розділи, як анатомія та фізіологія людини, фізика, ботаніка, світло, гідростатика, електрика та ін. Крім того, в третьому класі в навчання вводився такий розділ, як „про викладання...”, тобто методика викладання [11].

Вже в 1885 – 1886 роках, згідно з розкладом деяких семінарій, список предметів дещо відрізнявся від зазначеного вище [5]. Деякі предмети перестали бути частиною якогось курсу, а зайняли своє місце в розкладі занять. Це свідчить про те, що розвиток семінарій, що готували народних учителів, відбувався, хоча й не такими великими кроками, яких хотіли громадські діячі та провідні педагоги того часу. А завдяки такому розвитку семінарій ставало ймовірним досягти мети, яку ставили перед собою педагоги – отримати всебічно розвиненого народного вчителя.

Отже, список предметів, що викладались у семінарії включав в себе: Закон Божий, російську і церковнослов'янську мови, арифметику, геометрію, російську і загальну історію, російську і загальну географію, природознавство, письмо, малювання, основи педагогіки, гімнастику, співи та практичні заняття у школі. До розкладу занять семінарії було включено тільки основні предмети, які майбутні народні вчителі самі й мали викладати в народних школах. Про те, щоб розвивати їх всебічно, не йшлося.

Наприклад, такий навчальний предмет як іноземні мови у розкладі учительської семінарії був відсутній, що, на нашу думку, доводить намір Міністерства народної освіти сформувати в майбутніх народних учителях лише елементарну грамотність, а не всебічно розвинену особистість. Визначаючи обсяг загальноосвітніх знань, які повинні були отримати семінаристи, уряд вважав, що народних учителів не можна „занадто учити” і давати їм широке коло знань, адже знання сприяють вільнодумству і змушують молодих людей шукати собі кращого життя. Вважалось, що народний учитель повинен мати обмежений запас загальноосвітніх знань, але вміти викладати їх ясно і точно [8].

Семінаристи займалися шість днів на тиждень, з 9.00 до 14.20. Вони мали по шість уроків на день, причому перші три уроки тривали по 55 хвилин з перервою в 5 хвилин після кожного уроку; після третього уроку всі три класи мали урок гімнастики, який тривав 25 хвилин, а після уроку гімнастики було ще два уроки по 55 хвилин. Слід зазначити, що деякі предмети у розкладі, наприклад, Острозької учительської семінарії відсутні, хоча й існували програми з цих предметів. Такий предмет, як космографія не існує в розкладі даної семінарії, але програма викладання космографії в III класі Острозької семінарії є [3]. Цей факт дає можливість припустити, що окрім основного розкладу предметів семінарії були ще й факультативні, які семінаристи відвідували за власним бажанням після 14.20, тобто після шести обов’язкових уроків [5].

Розклади уроків у семінаріях частково різнилися між собою. Візьмемо для порівняння Острозьку та Коростишевську учительські семінарії. В першому класі Коростишевської учительської семінарії вивчалися такі предмети: російська мова та Закон Божий (4 рази на тиждень); математика – арифметика та геометрія (щодня); історія, слов’янська мова, чистописання та гімнастика (2 рази на тиждень), при чому гімнастика завжди стояла останнім уроком; природознавство (1 раз на тиждень); географія та співи (3 рази на тиждень). В другому класі додавався урок педагогіки (2 рази на тиждень) за рахунок математики (5 разів на тиждень) та географії (її стало на один урок менше); співів також стало на один урок менше, але додався 1 урок природознавства. В третьому класі семінаристи щодня мали практичний урок та три рази на тиждень – урок педагогіки. Решта предметів, окрім правопису залишилися незмінними, хоча й зазнали певних скорочень у годинах (див. Таблицю 2).

**Розклад уроків
Коростишівської учительської семінарії
1885/6 навчальний рік**

День/клас	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
I клас	Російська мова Арифметика Історія Природознавство Співи	Історія Російська мова Геометрія Слов'янська мова Гімнастика	Географія Арифметика Російська мова Закон Божий Чистописання	Історія Співи Закон Божий Чистописання Арифметика	Російська мова Географія Арифметика Закон Божий Співи	Слов'янська мова Гімнастика Географія Закон Божий Геометрія
II клас	Історія Російська мова Арифметика Географія Слов'янська мова	Арифметика Педагогіка Історія Співи Чистописання	Геометрія Російська мова Закон Божий Співи Слов'янська мова	Арифметика Географія Природознавство Закон Божий Гімнастика	Гімнастика Російська мова Закон Божий Історія Геометрія	Закон Божий Російська мова Педагогіка Природознавство Чистописання
III клас	Арифметика Історія Практичний урок Російська мова Гімнастика	Російська мова Геометрія Практичний урок Географія Співи	Закон Божий Історія Практичний урок Природознавство Слов'янська мова	Закон Божий Педагогіка Практичний урок Слов'янська мова Російська мова	Педагогіка Арифметика Практичний урок Закон Божий Природознавство	Геометрія Педагогіка Практичний урок Географія Співи

Загалом перелік предметів у Острозькій та Коростишівській семінаріях не набагато відрізняється. Різниця була в назві одного з предметів – в одній семінарії він називався „слов'янська мова”, а в іншій – „церковнослов'янська мова”, але мова йде про один і той самий предмет. В архівному документі, що містить в собі перелік предметів „Інструкції для учительських семінарій” існував предмет „слов'янська мова”, але в пояснювальній записці директор Коростишівської семінарії називає цей предмет „церковнослов'янська мова”. Цей факт дає нам змогу тлумачити ці два предмети як один і той самий [10].

В розкладі Острозької семінарії існував додатковий предмет – креслення, який вивчався в усіх класах 2 рази на тиждень, але II і III-й класи поєднувалися при проведенні цього уроку. Щодо навчальних планів, то різниця між даними двома семінаріями була досить помітною. В першому класі Острозької учительської семінарії вивчалися предмети: російська мова, математика – арифметика та геометрія та Закон Божий (5 разів на тиждень); церковнослов'янська мова (4 рази на тиждень); географія (3 рази на тиждень); історія, співи, креслення та чистописання (2 рази на тиждень).

Природознавство не вивчалось у першому класі. Гімнастика, як зазначалося раніше, проводилася щодня по 25 хвилин у всіх класах одразу. Вже порівнюючи розклади занять перших класів двох семінарій, можна побачити значні відмінності в навантаженні семінаристів Коростишівської семінарії (див. Таблица 2).

Таблица 2 [5]

**Розклад уроків
Острозької учительської семінарії
1884/5 навчальний рік**

День	Клас	9 – 9ч. 55	10 – 10ч. 55	11 – 11ч. 55	11ч. 55 – 12ч. 20	12ч. 20 – 1ч. 15	1ч. 20 – 2ч. 20
Понеділок	I	Арифметика	Географія	Російська мова	Гімнастика	Історія	Співи
	II	Закон Божий	Арифметика	Геометрія		Співи	Російська мова
	III	Географія	Практичний урок	Співи		Російська мова	Історія
Вівторок	I	Арифметика	Церковнослов. мова	Закон Божий		Російська мова	Креслення
	II	Закон Божий	Арифметика	Географія		Історія	Чистописання
	III	Педагогіка	Закон Божий	Практичний урок		Природознавство	Російська мова
Середа	I	Церковнослов. мова	Закон Божий	Географія		Креслення	Російська мова
	II	Педагогіка	Церковнослов. мова	Російська мова		Історія	Церковнослов. мова
	III	Геометрія	Арифметика	Практичний урок		Церковнослов. мова	Історія
Четвер	I	Закон Божий	Церковнослов. мова	Географія		Російська мова	Співи
	II	Арифметика	Педагогіка	Геометрія		Співи	Чистописання
	III	Географія	Практичний урок	Співи		Природознавство	Російська мова
П'ятниця	I	Арифметика	Геометрія	Закон Божий		Історія	Чистописання
	II	Закон Божий	Російська мова	Географія		Російська мова	Креслення
	III	Педагогіка	Закон Божий	Практичний урок		Геометрія	
Субота	I	Арифметика	Церковнослов. мова	Закон Божий		Російська мова	Чистописання
	II	Церковнослов. мова	Церковнослов. мова	Російська мова		Історія	Креслення
	III	Педагогіка	Арифметика	Практичний урок		Природознавство	

Директори деяких семінарій ще в 1881 році подавали клопотання до Міністерства Народної Освіти про збільшення терміну навчання з

трьохрічного на чотирьохрічний через абсолютну нестачу часу у вихованців [2]. Але не всі семінарії могли дозволити собі навчати вихованців на один рік довше через нестачу приміщень та штатних вчителів. Розширення терміну навчання у семінаріях вимагало додаткових затрат з боку Міністерства Народної Освіти, на що воно йшло неохоче.

Організація навчання семінаристів в учительських семінаріях України кінця XIX – початку XX століття була побудована належним чином. В семінаріях існував розклад занять, за яким займалися вихованці. Розклад і тривалість занять дещо відрізнявся від сучасних прийнятих норм: заняття тривали 55 хвилин і перерва між ними була 5 хвилин. Діти мали по 5 уроків щодня, не враховуючи уроку гімнастики, який, як уже вказувалося нами раніше тривав 25 хвилин і проводився одночасно для всіх вихованців.

Проблема організації навчання в учительських семінаріях подеколи розглядалася в педагогічній пресі того часу. В училищах складали розклад занять за принципом – від складніших предметів до простіших. Наприклад, математика була більш складним предметом і тому повинна була стояти першим уроком, а співи – останнім у розкладі. Такий розподіл предметів за ступенем їх складності викликав неоднозначну оцінку. Деякі автори вважали, що не можна давати оцінку складності предмета так категорично, оскільки це залежить від індивідуальних нахилів і здібностей дітей. Крім того, особливу увагу в публікаціях звертали на стиль поведінки та одягу вчителя, посиляючись, знову-таки, на асоціативне сприймання дитини – чим приємніше враження дитини про вчителя, тим охочіше вона вчиться. При цьому слід зазначити, що народна школа і учительська семінарія були нерозривно пов'язані між собою, тому наявні проблеми одного закладу мала відношення й до іншого. Отже, можна зробити припущення, що проблема черговості та порядку предметів була актуальна і для учительських семінарій України кінця XIX – початку XX століття.

Деякі педагоги в своїх статтях в періодичній пресі звертали увагу громадськості на важливість глибшого вивчення окремих предметів, таких як, наприклад, математика та природознавство. Вони зазначали, що народний учитель повинен володіти математичними навичками в повній мірі для того, щоб бути спроможним викладати математику у школі. Важливо було навчити дітей прислухатися до природи, вміти спостерігати за нею, помічаючи буденні явища природного середовища, а для цього необхідно розвинути навички спостережливості насамперед у собі [9].

Отже, організація навчання в учительських семінаріях України кінця XIX – початку XX століття певною мірою відповідала вимогам соціокультурного середовища на зламі XIX – XX століть. Деякі форми й методи навчання в учительських семінаріях є актуальними й нині, оскільки такі форми організації навчання у сучасній школі як урок, екскурсія, факультатив, домашня робота, заняття в навчальних майстернях існували

також і в учительських семінаріях в Україні кінця XIX – початку XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Годичные отчеты о состоянии Коростышевской учительской семинарии с 1870 по 1881 год включительно: Державний архів Житомирської області. – ф. 75, оп. 1, спр. 4, 1870-1881рр. – 163 арк.
2. О введении обучения садоводству в учительских семинариях: Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК). – ф. 707, оп. 225, спр. 100, 1881 р. – 10 арк.
3. О выписке книг и учебных пособий для учительских семинарий: ЦДІАУК. – ф. 707, оп. 207, спр. 57, 1884 р. – 36 арк.
4. О высылках Департаментом Народного Просвещения книг и журналов в учительские семинарии: ЦДІАУК. – ф. 707, оп. 225, спр. 18, 1875 р. – 64 арк.
5. О распределении учебных занятий на 1884/5 учебный год в учительских семинариях: ЦДІАУК. – ф. 707, оп. 207, спр. 133, 1884 р. – 23 арк.
6. Поліщук М.С. Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст. / М.С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.54-60
7. Правила для поступающих в Коростышевскую учительскую семинарию и для учащихся в ней: Державний архів Житомирської області. – ф. 75, оп. 1, спр. 75, 1882р. – 13 арк.
8. Руднев Я. Народное образование. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Май. – С. 1-44.
9. Руднев Я.И. Об организации и постановке ученого дела в учительских семинариях / Я.И. Руднев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – Часть XLV. – Июнь. – С. 129-168.
10. С распределением учебных часов в учительских семинариях: ЦДІАУК. – ф. 707, оп. 225, спр. 109, 1882р. – 32 арк.
11. С утверждением программ для преподавания предметов в учительских семинариях: ЦДІАУК. – ф. 707, оп. 225, спр. 33, 1872 р. – 73 арк.